

Det villrådiga samhället

Denna bok har analyserat Vetenskapsakademiens idéskapande kring samhället under perioden 1739–1792 mot bakgrund av organisationens nära kontakter med samhällsledningen – det vill säga eliten och makthavarna – för att åskådliggöra det tidigmoderna samspelet mellan politik och vetenskap. Detta idéskapande har förståtts i termer av politisk och ekonomisk ideologi. Samröret med makten och akademiens uppfattning om sin roll i den mänskliga samlevnaden har undersökts med hjälp av teoribildningen kring karisma. Studieobjektet har varit de tryckta presidietalen, som hade stor spridning och uppehöll sig vid generella, principiella och politiska teman.

Studien visar att Vetenskapsakademien lutade åt det traditionalistiska hållet och påverkades starkt av banden till makten. Akademiens politiska och ekonomiska ideologi präglades av en tilltro till samhällsledningens ingripanden i och reglering av samhällsgemenskapen, liksom av att makthavarna och eliten tillskrevs en central status i samhället, vilket uppfattades som socialt statiskt och ekonomiskt dynamiskt. Denna samhällssyn spelade överlag det bestående i händerna.

Det samhälle som framträdde i presidietalen reflekterade och skulle vägledas av naturen, som det var sammanlänkat med inom ramarna för ett gudomligt bestämt system. Både natur och samhälle kännetecknades av rangordning, stabilitet, saktfärdighet, komplementaritet och ömsesidighet. Allmänt och enskilt betraktades som analoga storheter medan det gemensammas väl ansågs sammanfalla med individens bästa, låt vara inte automatiskt eller nödvändigtvis. Människor hade liksom skapelsens övriga komponenter olika ändamål och makthavarna skulle styra dem till rätt sysslor; underförstått skulle alla vara tillfreds med

Bild 13. Titelsida till Carl Didrik Ehrenpreus *Tal om den förmån och nytta som fria konster och handaslögder tilskyndas af historien* (1748). Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

sina lotter i livet. Flera ledamöter förespråkade social rörlighet i form av snillealet, som innebar att ungdomars utbildning skulle avgöras av anlag istället för av härkomst, men detta behövde inte ha radikala övertoner. Samhället förknippades generellt med hierarki, ståndsfunktionalism, harmoni och jämvikt.

Samhällets ursprung och utveckling ställdes i ett naturrättsligt och stadieteoretiskt ljus; framstegs- och civilisationstron vilade tung över utblickarna mot dess historia. Samhällsgemenskapens tillkomst förklarades oftast med de mänskliga behoven och osäkerheten i det församhälleliga tillståndet, vilket vanligen värderades lägre än det samhälleliga. Gustavianska ledamöter uppvisade ett större intresse för de enskilda människorna, deras bevekelsegrunder som samhällsvarer och deras rättigheter. Några beskrev samhället som summan av sina beståndsdelar, och fler än under frihetstiden värderade egennytan förmånligt. Gustavianska presides tenderade samtidigt att vara mer uttalat skeptiska till förändringar och att betona lag och säkerhet mer än vad de frihetstida gjorde.

Den tänkta världs- och samhällsordningen illustrerades och förstärktes med olika slags bilder, som inte sällan förekom sida vid sida. Bilderna utgick från människokroppen, djur och växter, maskiner och instrument, byggnader och skepp. En gemensam nämnare var att de inskräpte samhällets funktionalistiska dimension och gjorde den samhälleliga tillvaron mer effektiv och rationell än i verkligheten. Vanligast förekommande var de kroppsrelaterade bilderna, som enklast torde låtit sig förenas med det korporativa ståndssamhället.

Många ledamöter föreställde sig att samhällsledningen – fursten, ständerna, regeringen, de förnåma och de förmögna – drev samhället framåt och utgjorde garanten för invånarnas välmåga. Den mänskliga gemenskapens välgång var avhängig energiska och vaksamma makthavare som kontrollerade folket och fick det att bete sig på rätt sätt. Den kontroll medlemmarna hade i åtanke kunde vara nog så detaljerad och associerades med både samhället som helhet och en rad områden inom det. Presidietalen graviterade följaktligen mot paternalism, något som också yttrade sig i en omhändertagande och filantropisk inställning till gemene man.

Samhällsgemenskapen tillmättes för det mesta en dikotomisk struktur; den bestod av närande och tärande, höga och låga, förståndiga, upplysta och kunniga respektive oförståndiga, oupplysta och okunniga. Det grundläggande motsatsparet högt-lågt kunde framställas på olika sätt, men uttrycktes för det mesta i en uppdelning i ståndspersoner och menighet. Oaktat exakt vilken terminologi som användes skulle samhällets högre skikt inspirera folket med sitt föredömliga agerande.

Synen på menigheten var övervägande auktoritär och negativ, även om ett antal ledamöter värderade folket positivt eller blandade ofördelaktiga omdömen med fördelaktiga. Vetenskapsakademien bekände sig visserligen till idén om en formbar människa, men det samtida folket värderades lågt, till skillnad från framtidens upplysta motsvarighet. Tidigare forskning har gjort gällande att 1700-talets andra hälft utmärktes av en ny, mer välvillig attityd till de lägre samhällslagren, samtidigt som människan i större utsträckning kom att betraktas som kapabel att styra sig själv och av egen kraft medverka till det allmänna bästa. Denna utveckling är bortom det filantropiska engagemanget inte påfallande i akademiens presidietal, som fortfor att sluta upp bakom synsättet att folket var oförmöget och måste föras till samhällsviktig dygd.

Vetenskapsakademiens politiska ideologi befäste och förstärkte samhällsledningens centrala status genom att gestalta den som samhällets kraftkälla och menighetens förmyndare. När akademien gick de samhällsledandes ärenden gick den även sina egna, eftersom organisationen och åtskilliga av dess medlemmar hade djupa försänkningar i det hierarkiska system som uttolkades.

Sammanslutningens förbindelser med hattarna reflekterades i att den under partiets första, långa maktinnehav merendels positionerade sig nära regeringens ekonomiska politik. Presidietalen framhävde och förordade slöjder, produktförädling, arbetsfördelning, minskad import och en bättre handelsbalans. Vetenskapsakademiens hattvänliga ekonomiska ideologi påverkade också medlemmar med avvikande åsikter om hushållningen. Vissa diskuterade ekonomisk självreglering, men sådana tankar förblev perifera under hattpartiets första tid vid makten. Ledamöterna fäste vidare avseende vid frihetstidens nyttiga landvinningar och de styrandes betydelse för utvecklingen. Dessa gynnsamma omdömen

kan i hög grad förstås som smicker av hattarna, även om monarkerna och de förutvarande makthavarna delvis omfattades av dem.

Akademien solidariserade sig väsentligen med hattpartiet under det krisdrabbade 1760-talet, om än hård kritik riktades mot dess politisk kring och efter mössornas maktövertagande 1765. Ett par ledamöter kom nu att lägga tonvikt vid konkurrens, som i ett tal tog sig ut som en kraft i egen rätt, och social kritik blev ett påtagligt fenomen i Vetenskapsakademien från och med mössornas styre. Det tärande frälset målades i mörka färger medan samhällets närande element, speciellt borgarna, värdesattes. Kritiken hade emellertid instrumentella övertoner och klara gränser.

Trots att presidietalen under mössregimen mer än förut innehöll formuleringar om ekonomisk självreglering och delvis problematiserade hattpolitiken, hushållningen och aspekter av samhället, gav majoriteten av dem prov på hattvänliga ställningstaganden, låt vara oftast i reviderad form. Efter hattarnas återkomst till makten intog flera ledamöter en i hög grad positiv hållning till handel, medan idéer om nyttofrämjande konkurrens ökade i styrka. Konkurrenten stod tematiskt nära avreglering och föreställningar om ett mer självgående samhälle, varför detta kan tolkas som ett tecken på en bredare och djupare förändring i den ekonomiska ideologin. Tävlan beskrevs dock överlag som en funktion av makthavarna, snarare än som någon autonom ekonomisk kraft. Den ekonomiska självregleringen tonades inte för inte ned i talen, som var benägna att med modifikationer knyta an till det ideologiska arvet från hattarnas glansdagar.

Presidietalen speglade den ekonomisk-politiska situationen under det gustavianska tidevarvet, då protektionismen och regleringsivern mjukades upp, intresset för jordbruket tilltog och manufakturpolitiken hamnade i skymundan. Manufakturvänligheten avtog i talen, som om de berörde frågan om näringarnas företrädare gemenligen favoriserade lantbruket. Importfientligheten och framhållandet av förädling fortlevde, men utsagorna om import saknade ofta den skärpa som präglat många av de frihetstida talen, medan substituering av importvaror genom acklimatisering av främmande växter ägnades mer uppmärksamhet än förut. Även om ledamöterna liksom tidigare efterlyste arbetsfördelning

mellan landsorter och näringar, hade de i allmänhet en märkbart mer nyanserad inställning till mångsyssleri. De förde därtill senfrihetstidens hållning till handel och konkurrens vidare. Frihetliga uppslag vann åter mark; ett antal gustavianska ordförande avfärdade tvång och förespråkade en mer eller mindre spontan ordning.

Samtliga undersökningsperiodens konungar framställdes som drivande nyttofurstar, under vilka ekonomin, näringarna, lärdomen och riket förbättrades och nådde nya höjder. Alla attribuerades goda egenskaper som storhet, flit och patriotism och uppgavs vara älskade av folket. Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas insatser för lärdomen framhövdes, vilket bör ha hängt samman med deras förhållande till Vetenskapsakademien. Undersökningen bekräftar sammantaget att svenska monarker fortsatte besitta en stark symbolisk makt under frihetstiden, inte minst ifråga om ekonomin.

Den begränsade kungamakten var ett ovanligt ämne i presidietalen under Fredrik I:s regering, men blev vanligare under 1750-talets första hälft och upptakten till det misslyckade rojalistiska statskupsförsöket 1756. Förändringen sammanföll med växande friktion mellan kungaparet och hattregimen och med att interaktionen mellan kungahuset och akademien försvagades för att till sist avstanna. Efter kuppstämplingarna förtegs eller nedtonades kungligheter i talen fram till 1762, när de under en period kom att gestaltas på ungefär samma vis som före 1750-talets slitningar, troligtvis på grund av att hattpartiet närmat sig dem. Under mössvölden tonades de på nytt ned, men närvaron ökade igen efter att deras allierade hattarna återtagit makten. Det är tydligt att behandlingen av kungahuset var beroende av regenternas relation till hattarna och understryker att Vetenskapsakademien utgjorde en integrerad del av partiets sfär. Ledamöterna var likväl inte sena att anpassa sig efter statsvälningen 1772, då deras och akademiens lojaliteter skyndsamt flyttades över på den nya regimen.

Partistriderna och deras negativa konsekvenser togs upp av ett antal ledamöter mot frihetstidens slut. Temat stod sig under den gustavianska tiden, då den tidigare epoken tenderade att tillskrivas egenskaper som självsvald, osämja, egennytta, tvång, falsk frihet och hotande undergång. Gustav III sågs som ”den tredje Gustaven” och parallelliserades

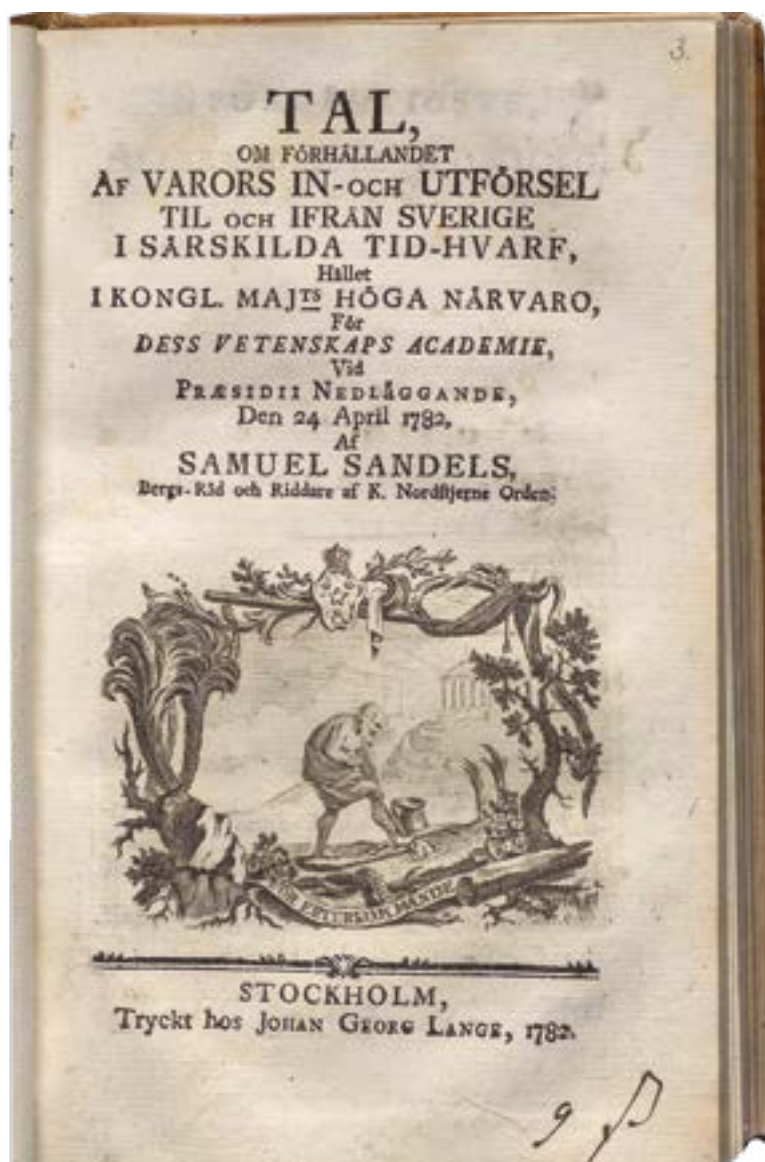

Bild 14. Titelsida till Samuel Sandels *Tal, om förhållandet af varors in- och utförsel til och ifrån Sverige i särskilda tid-hvarf* (1782). Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

med sina illustra namnar, främst Gustav Vasa. Akademimedlemmarna framställde i likhet med den kungliga propagandan Gustav III som en befriare från oordning och hans styre som frihetstidens antites – en era av enighet, trygghet och sann frihet. Vetenskapsakademiens band till konungen blev av naturliga skäl betydligt viktigare efter statsvälvningen, och han bereddes en avsevärt mer framskjuten plats i presidietalen än sina företrädare, medan de kvaliteter som tillerkänts dem skruvades upp i skildringarna av honom.

Vetenskapsakademien beskrevs som ett samhälle med lagar, medan ledamöter laborerade med en lärd och en politisk gemenskap som i någon mån reflekterade varandra och var diskursivt jämförda. Akademiens och medlemmarnas nyttosträvan utgjorde ett återkommande tema. Ett annat frekvent ledmotiv var Vetenskapsakademiens patriotiska nit, samtidigt som organisationen även ansågs främja hela det mänskliga släktet. Vetenskapen föreställdes som gynnsam för såväl fäderneslandet som främmande länder och mänskligheten, och som essentiell för människoblivandet. Ett tredje beständigt tema var akademiens nationella och internationella ryktbarhet.

Vetenskapsakademiens nyttoarbete, patriotism och hantering av värdefull kunskap gav den en bildlig centralitet i samhället. Akademien kan således ses som en arena där karisma genererades i kraft av invecklingen med samhällsgemenskapen och dess ödesfrågor. Sammanslutningen befann sig i samhällets mitt tillsammans med makthavarna, vartill kom att idéerna om vetenskapens nytta för mänskligheten och vikt för att uppnå status av människa tilldelade den och akademien en än mer central position i tillvaron. Det framstår bara som följdriktigt att samhällets kunskapsägande kontrasterades mot den okunniga menigheten.

Presidietalen markerade närhet till och approprierade samhällsledningen, vilket gjorde att Vetenskapsakademien fick del av maktens nimbus och även på det viset tog plats i samhällets mitt. Akademien kunde härvidlag addera till samhällsledningens karisma genom att förstärka den visavi samhället. De nära kontakterna med makthavarna och eliten signalerades på flera sätt; relationen till statsmakten berördes, donationer noterades, mecenaters livgivande verkan framhölls. Monarkernas beskydd, uppmuntran och närvaro vid sammankomsterna

intog en särställning. Under frihetstiden positionerade sig ledamöterna också nära ständerna och hattpartiets ledande skikt. De gustavianska talen fortsatte att göra anspråk på Sveriges högt uppsatta politiker och ämbetsmän, som i många fall hade ett förflutet i hattregimen.

En del medlemmar framförde en starkt egalitaristisk uppfattning om Vetenskapsakademien som reproducerats inom den historiska forskningen om organisationen. Den föreliggande studien har tvärtom demonstrerat att det hierarkiska ståndssamhället kastade långa skuggor över akademien. Vetenskapsakademien hade helt klart egalitära inslag, exempelvis i så måtto att alla troddes kunna tillägna sig och lämna bidrag till lärdomen, men det gör inte att sammanslutningen som helhet kan karakteriseras på ett sådant vis. Det är frestande att betrakta karisman från akademiens egna göranden, vilken svarade mot det meritokratiska idealet, som underordnad karisman från samhällsledningen, vilken svarade mot den hävdvunna sociala ordningen.

En viktig aspekt av Vetenskapsakademiens samspel med de styrande var ledamöternas försök att påverka dem och få dem att ta sig an olika företeelser, verksamheter och näringar. Övertalningen handlade inte minst om vetenskaperna och kan när den riktades till regenterna i flera fall tolkas som ett uttryck för en furstespeglande tradition. Till det kom att presidietal av och till utsatte makthavarna för mer eller mindre explicit kritik. Övertalningen och kritiken antyder en vilja att sätta sig över samhällsledningen som överensstämmer med akademiens syn på sin och vetenskapens roll i den mänskliga samlevnaden. Tjänstvilligheten gentemot makten drog icke desto mindre det längsta strået.

Vissa presidietal uttryckte förvisso åsikter som pekade framåt snarare än bakåt, däribland tilltro till självreglering och till den enskildes förmåga att ta eget ansvar. Men enligt det dominerande tänkesättet var samhället villrådigt och inkapabelt att sköta sig självt. Inom detta mentala ramverk utgjorde samhällsledningens vårdande och vägle-dande hand en oundgänglig förutsättning för den organiserade mänskliga samlevnadens fortgång och förbättring. Till det kan läggas att de avvikan- de rösterna – inklusive Nils von Rosenstein, som betecknats som jakobinskt och revolutionärt sinnad – rörde sig med nedärvt tankegods och i varierande grad anammade den rådande samhällsordningen.⁷⁰⁶

Ytterligare ett främatsyftande inslag i presidietalen var Vetenskapsakademiens självbild, som visade hän mot kommande konfigurationer av kunskap och makt. Här kan en koppling göras till de "mandariner" Fritz Ringer identifierat i 1800-talets tyska samhälle, en kulturell och social elit som i första rummet stödde sig på utbildning och bestod av präster, advokater, läkare, ämbetsmän, skollärare samt professorer. Ringer talar också om tidigmoderna mandariner, som inledningsvis intog en försiktig hållning till följd av sin kringskurna makt och numerära svaghet. I takt med att deras inflytande och status ökade kunde de närma sig den traditionella, adliga eliten och omvandla sina administrativa titlar till hederstitlar, samtidigt som de började insistera på kunskapens och kunskapsbärarnas överhöghet.⁷⁰⁷

Även om Vetenskapsakademiens ledamöter inte hade fullt så drastiska anspråk är det möjligt att tolka många av talens utsagor om medlemmarnas och de lärdas samhällsbetydelse med utgångspunkt i Ringers modell. Med lite god vilja går det att betrakta ledamöterna som proto-mandariner, förelöpare till ett senare tidevarvs mandariner och byråkrater. Dessa förebådade i sin tur en ännu senare tids experter och teknokrater, i vilkas grepp samhället fortfarande befinner sig.⁷⁰⁸